

રૂપરેખા

- 6.0 ઉદ્દેશો
- 6.1 પ્રસ્તાવના
- 6.2 ગુજરાતના મુખ્ય પાક
- 6.3 ગુજરાતમાં કૃષિ ઉત્પાદનના વલણો
- 6.4 સારાંશ
- 6.5 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 6.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- ★ સંદર્ભ વાચન
- ★ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

6.0 ઉદ્દેશો : (Objectives) :

- (1) ગુજરાતના મુખ્ય પાકો અને તેના વાવેતરોનું પ્રમાણ જાણવું.
- (2) મુખ્ય પાકોના વિસ્તારમાં જે તે પ્રદેશ/જિલ્લાનું પ્રભુત્વ તપાસવું.
- (3) ગુજરાતમાં કૃષિ ઉત્પાદનનાં વલણો તપાસવાં .

6.1 પ્રસ્તાવના : (Introduction) :

કૃષિ ક્ષેત્રમાં પાક લેવાની પ્રવૃત્તિ મુખ્ય ગણાય છે. આથી જે તે પ્રદેશમાં કયા કયા પાકો લેવામાં આવે છે, તે ખુબ મહત્વનું બની રહે છે. પ્રદેશમાં કયા પાક લેવામાં આવે છે. તેના આધારે તે પ્રદેશની કૃષિ ઓળખ થતી હોય છે. જેમ કે ગુજરાતમાં દક્ષિણ ગુજરાત વિસ્તારમાં શેરડીનો પાક, મધ્યગુજરાતમાં ડાંગરનો પાક, ઉત્તર ગુજરાતમાં જીરાનો પાક અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં મગફળી તથા કપાસનો પાક પોતાની આગવી ઓળખ ધરાવે છે.

દરેક અર્થતંત્રમાં કૃષિ ઉત્પાદનની સ્થિતિ ઘણું જ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. જે તે દેશ/અર્થતંત્રમાં કયા પાકોનું કેટલું ઉત્પાદન થાય છે, તે જાણવું ઘણું જ જરૂરી બને છે. જેથી કઈ ખેતપેદાશોનું ઉત્પાદન વધારવું કે અન્ય કોઈ ફેરફાર કરવો તે વિશે માહિતી મળી રહે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સંસ્થા Food and Agriculture Organisation (FAO) દ્વારા ખેતપેદાશોનાં આગણન માટે પદ્ધતિ વિકસાવવામાં આવી છે, જેમાં છેલ્લે વર્ષ ૨૦૧૦માં સુધારો કરવામાં આવેલો છે. આ વર્ગીકરણમાં કૃષિ

પાકો કઈ ઋતુમાં લેવાય છે? તેનું મૂળ શું છે? તે કયા પ્રકારની જમીનમાં ઊગે છે? તેનો ઉપયોગ વપરાશ માટે થાય છે કે ઔદ્યોગિક કાચા માલ તરીકે? વગેરે મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં લેવાયા છે. જો કે FAO દ્વારા કરવામાં આવેલા આ પાક વર્ગીકરણ ઉપરાંત જે-તે પ્રદેશ દ્વારા તેનાં વિશિષ્ટ ભૌગોલિક અને આર્થિક પરિબળોને આધારે પણ પાકોનું વર્ગીકરણ કરવાનું થાય છે.

કોઈપણ પ્રદેશમાં કયો પાક લેવામાં આવતો હશે તેનો આધાર તે પ્રદેશની જમીન તથા આબોહવા પર રહેલો છે. જે પાકનું ઉત્પાદન વધુ થતું હોય અને તેના ઉત્પાદનના યોગ્ય ભાવ પ્રાપ્ત થતા હોય, એટલે કે પાક લેવાની પ્રવૃત્તિથી ખેડૂતને યોગ્ય વળતર પ્રાપ્ત થતું હોય તે પાકનું વાવેતર તે પ્રદેશમાં થતું હોય છે. સમયની સાથે કૃષિ જેમ આધુનિક થતી જતી હોય છે. તેમ તેમ નવા કૃષિ પાકોનું વાવેતર ફેરફાર પામતું હોય છે. જો પરંપરાગત રીતે વવાતા પાકો જે વળતર આપતા હોય તેના કરતાં નવા પાકો વધુ વળતર આપશે, એવું જણાય ત્યારે ખેડૂતો નવા પાક તરફ વળતા હોય છે. પ્રારંભિક અનુભવ પછી કયો પાક વધુ વળતરદાયી નીવડે છે, તેના આધારે પાકનું વાવેતર થતું હોય છે. ગુજરાતમાં વિકાસની શરૂઆત તથા તે પહેલાં ધાન્ય પાકો અને કઠોળ પાકોનું એટલે કે અનાજના પાકોનું પ્રભુત્વ હતું. એ સિવાયના પાકો ભાગ્યેજ લેવામાં આવતા, સમયના પરિવર્તન સાથે ખાદ્ય પાકોએ પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રાખ્યું પરંતુ તેની સાથે સાથે કપાસ, તમાકુ, જીરું, લસણ જેવા પાકોએ પોતાનું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે.

આ પ્રકરણમાં આપણે ગુજરાતમાં કયા કયા પાકો લેવામાં આવે છે તથા તેના ઉત્પાદનનું પ્રમાણ કેવું રહેવા પામ્યું છે. તથા તેમાં કેવા પરિવર્તનો આવ્યા છે, તેનો અભ્યાસ કરીશું.

6.2 ગુજરાતના મુખ્ય પાકો : (Principal Crops of Gujarat) :

ગુજરાતના કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારમાંથી અડધા કરતાં પણ વધુ વિસ્તારમાં પાક વાવેતરની આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે. સમયની સાથે-સાથે ગુજરાતમાં વવાતા પાકોમાં પરિવર્તન જોવા મળે છે. પહેલાની ખેતી નિર્વાહપ્રધાન ખેતી હોવાને લીધે જીવન જરૂરિયાતના અનુસંધાને ખાદ્ય પાકો અને પશુપાલનના ઘાસચાર માટેના પાકોનું વાવેતર મહદઅંશે જોવા મળતું. સમય પરિવર્તનની સાથે સાથે કૃષિ ક્ષેત્રમાં પણ આવકને અને નફાને મહત્ત્વ મળતું થયું અને વધતું ગયું. એ અનુસંધાને રોકડિયા પાકોનું અને વધુ નફો આપતા પાકોનું વાવેતર સતત વધવા લાગ્યું. એક સમયે ધાન્યો અને કઠોળ પાકોનું જ વાવેતર થતું હતું. આ પાકોની સાથે રોકડિયા પાકો સ્વરૂપે કપાસ, તમાકુ, મગફળી, જીરું, બાગાયતી, શાકભાજી વગેરેનું વાવેતર સતત વધવા લાગ્યું છે. કુલ એકઠંરે ગુજરાતના મુખ્ય પાકોમાં ધાન્ય પાકો તરીકે ચોખા, ઘઉં, બાજરો, જુવાર, મકાઈ લેવામાં આવે છે. જ્યારે કઠોળ પાકોમાં ચણા, મગ, તુવેર, અડદ લેવાય છે. ગુજરાતમાં લેવાતાં તેલીબિયાં પાકોમાં મગફળીનો પાક મુખ્ય ગણાય છે. ત્યાર બાદ તલ અને સોયાબીનનો પાક પણ લેવામાં આવે છે. રોકડિયા અને વધુ નફો કમાવી આપતા પાકોમાં કપાસના પાકનો સમાવેશ થાય છે. તે ઉપરાંત તમાકુ અને શેરડીનો પાક લેવાય છે. આમ આ પાકોને ગુજરાતના વર્તમાન સમયમાં મુખ્ય પાકો ગણવામાં આવે છે.

6.2.1 ચોખાનો પાક : (Paddy Rice) :

ચોખા એ ગુજરાત પ્રદેશમાં વસતા લોકોના ખોરાકમાં ભાત કે ચાવલ તરીકે વપરાય છે. ગુજરાતીઓમાં 'ખીચડી' પણ મહત્વનું ભોજન છે. અને ખીચડીમાં ચોખાનું પ્રમાણ વિશેષ હોય છે. આ ઉપરાંત પણ ચોખાનો ઉપયોગ ખોરાકમાં વિવિધ રીતે જોવા મળે છે.

ચોખાનો પાક એ ગુજરાતનો મહત્વનો ધાન્ય પાક ગણાવી શકાય તેમ છે. આ પાક લેવામાં પાણી એટલે કે પિયતની વધુ જરૂર પડે છે. આથી જે વિસ્તારમાં વધુ વરસાદ પડે છે અને પિયતની સગવડ વધારે છે. ત્યાં આ પાકનું મહત્વ ઘણું વિશેષ છે. વર્ષ 2014-15 થી 2016-17ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશના આંકડા મુજબ ગુજરાતમાં ચોખાના પાકનું વાવેતર 805.4 હજાર હેક્ટરમાં થયેલ હતું. ચોખાના પાકનું સૌથી વધુ વાવેતર અમદાવાદ જિલ્લામાં થયેલ હતું. જો કે અમદાવાદ જિલ્લામાં સૌથી વધુ પાક વાવેતરનો વિસ્તાર ઘઉંનો જોવા મળે છે. આથી એમ કહી શકાય કે ચોખાનો પાક એ વાવેતર વિસ્તારની દૃષ્ટિએ ગુજરાતના એક પણ જિલ્લાનો ટોચનો પાક નથી. આ પાકનું વાવેતર બીજા ક્રમે ખેડા જિલ્લામાં થયું હતું. આ ઉપરાંત ચોખાના પાકનું વાવેતર આણંદ, વલસાડ, નવસારી, તાપી તથા પંચમહાલ જિલ્લામાં પણ સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, બનાસકાંઠા અને પાટણને બાદ કરતાં અન્ય જિલ્લાઓમાં ચોખાનો પાક ઓછા પ્રમાણમાં પણ લેવામાં આવે છે. ગુજરાતના કેટલાક વિસ્તારમાં ચોખાનો પાક બિન-સિંચિત પદ્ધતિથી લેવામાં આવે છે. જેમાં પંચમહાલ, વલસાડ, દાહોદ, મહીસાગર, તાપી, નવસારી, નર્મદા તથા છોટાઉદેપુર જિલ્લાઓનો સમાવેશ થાય છે જો કે તેનું પ્રમાણ સિંચિત વિસ્તારમાં લેવામાં આવતા ચોખાના પાકના પ્રમાણ કરતાં ઓછું છે. ઉપરાંત ઘઉંનો પાક ઉનાળુ મોસમમાં પણ લેવામાં આવે છે. આ મોસમમાં ચોખાના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર ખુબ જ ઓછો જોવા મળે છે.

6.2.2 ઘઉંનો પાક (Wheat Product) :

ઘઉંને ગુજરાતમાં ઘણું મહત્વનો ધાન્ય ગણવામાં આવે છે. ગુજરાત પ્રદેશની કૃષિમાં મોટાભાગના વિસ્તારોમાં આ પાક વધુ કે ઓછા પ્રમાણમાં લેવામાં આવે છે. ખોરાક માટે ઘઉંને ગુજરાતમાં ટોચના સ્થાને ગણાવી શકાય. ગુજરાતના મોટાભાગના કુટુંબોમાં ઘઉંની રોટલી ખોરાકમાં દરરોજ લેવાતી હશે. આ ઉપરાંત ઘઉંમાંથી બનતી બ્રેડનો ઉપયોગ શહેરી વિસ્તારોમાં વ્યાપક જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત પણ ઘઉંને વિવિધ રીતે ખોરાકમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

ઘઉંનો પાક શિયાળુ રવિ મોસમનો પાક છે. આથી મહદ અંશે પિયતવાળા વિસ્તારોમાં આ પાક લેવામાં આવે છે. જો કે થોડા વિસ્તાર માટે બિનપિયત પાક તરીકે પણ લેવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં વર્ષ 2014-15થી 2016-17ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશના આંકડા મુજબ ઘઉંના પાકનું વાવેતર 1009.5 હજાર હેક્ટરમાં થયેલ હતું. ઘઉંના પાકનું સૌથી વધુ વાવેતર અમદાવાદ જિલ્લામાં અને બીજા ક્રમે બનાસકાંઠા જિલ્લામાં થયેલું હતું. અમદાવાદ ઉપરાંત સાબરકાંઠા, અરવલ્લી અને ગાંધીનગર જિલ્લામાં ઘઉંના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર અન્ય પાકોની તુલનાએ ટોચના સ્થાને હતો. આ ઉપરાંત મહેસાણા, જૂનાગઢ, બોટાદ, ગિરસોમનાથ, આણંદ, ખેડા તથા દાહોદ જિલ્લામાં પણ ઘઉંના પાકનું વાવેતર સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. વલસાડ, નવસારી અને છોટાઉદેપુરને બાદ કરતા અન્ય તમામ જિલ્લાઓમાં વત્તા-ઓછા પ્રમાણમાં ઘઉંનો પાક લેવામાં આવે છે. અમદાવાદ, સુરેન્દ્રનગર, બોટાદ તથા ભરૂચ જિલ્લાઓમાં બિન-સિંચિત પાક તરીકે પણ ઘઉંનું વાવેતર કરવામાં આવે છે, જો કે તેનું પ્રમાણ ઓછું

રહેવા પામે છે.

6.2.3 બાજરાનો પાક (Millet) :

ગુજરાત પ્રદેશમાં બાજરાનો પાક વર્ષો પહેલા વિશેષ પ્રમાણમાં લેવામાં આવતો હતો. વર્તમાન સમયમાં તેમાં ઘટાડો આવ્યો છે. ખોરાકમાં બાજરાનો રોટલો કેટલાક વિસ્તારમાં સામાન્ય તો કેટલાક વિસ્તારમાં વિશિષ્ટ ગણવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં વર્ષ 2014-15 થી 2016-17 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશના આંકડા મુજબ બાજરાના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર ૪૨૫.૨ હજાર હેક્ટરનો હતો. બાજરાના પાકનો સૌથી વધુ વાવેતર વિસ્તાર બનાસકાંઠા જિલ્લામાં અને બીજા ક્રમે આણંદ જિલ્લામાં જોવા મળે છે. વાવેતર વિસ્તારની દૃષ્ટિએ બનાસકાંઠા જિલ્લાનો તે અન્ય પાકોની તુલનાએ ટોચનો પાક રહેવા પામેલ છે. આ ઉપરાંત આણંદ, ખેડા, ભાવનગર, મહેસાણા, અમદાવાદ, મહીસાગર અને વડોદરા જિલ્લામાં પણ આ પાક સારા પ્રમાણમાં લેવામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવનગર ઉપરાંત ગિર સોમનાથ, જૂનાગઢ અને અમરેલી સિવાયના જિલ્લાઓમાં તથા દક્ષિણ ગુજરાતમાં અને છોટાઉદેપુરમાં બાજરાના પાકનું વાવેતર નહિવત્ જોવા મળે છે. અન્ય જિલ્લાઓમાં બાજરાના પાકનું વાવેતર પ્રમાણ ખૂબ ઓછું જોવા મળે છે. બાજરાનો પાક ખરીફ પાક તથા ઉનાળુ પાક તરીકે લેવામાં આવે છે. ખરીફ પાક કરતાં ઉનાળુ પાકનું વાવેતર દોઢ ગણું જોવા મળે છે.

6.2.4 મકાઈનો પાક (Maize) :

મકાઈના પાકનું મહત્વ ગુજરાતમાં ઓછું હોવા છતાં ધીમે ધીમે વધુ જણાય છે. આ પાકનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ થાય છે. તથા છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી મકાઈના ડોડાને શેકીને કે બાફીને સીધા જ વેચવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં વર્ષ 2014-15 થી 2016-17 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશના આંકડા મુજબ મકાઈના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર 412 હજાર હેક્ટર હતો. મકાઈના પાકનું સૌથી વધુ વાવેતર દાહોદ જિલ્લામાં જોવા મળે છે. બીજા ક્રમે પંચમહાલ જિલ્લો છે. આ ઉપરાંત આસપાસના જિલ્લાઓ જેમ કે છોટાઉદેપુર, મહીસાગર, અરવલ્લી તથા સાબરકાંઠા જિલ્લામાં મકાઈનું વાવેતર થાય છે. જો કે નર્મદા, વડોદરા અને બનાસકાંઠા જિલ્લામાં પણ મકાઈનું વાવેતર ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ગુજરાતના અન્ય જિલ્લાઓમાં મકાઈનું વાવેતર નહિવત કે અલ્પપ્રમાણમાં જણાય છે. મકાઈનું વાવેતર મુખ્યત્વે ખરીફ મોસમમાં થાય છે. જો કે રવિ મોસમમાં પણ તે લેવામાં આવે છે અને ખૂબ ઓછા પ્રમાણમાં ઉનાળુ મોસમમાં પણ લેવામાં આવે છે.

6.2.5 કુલ કઠોળ પાકો (Beans) :

ગુજરાતમાં કઠોળના પાકોનું મહત્વ વિશેષ ન હોવા છતાં સાતત્યપૂર્ણ જળવાઈ રહેલું જોવા મળે છે. ખોરાકમાં શાક તરીકે કઠોળ મહત્વ ધરાવે છે. આ ઉપરાંત ચણાનો લોટ ફરસાણ તથા મીઠાઈમાં ઉપયોગી બને છે.

ગુજરાતમાં વર્ષ 2014-15 થી 2016-17 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશના આંકડા મુજબ કુલ કઠોળ પાકોનો વાવેતર વિસ્તાર 716.5 હજાર હેક્ટર હતો. તેમાંથી મોટા ભાગનો વિસ્તાર ખરીફ મોસમનો હતો. ગુજરાતમાં કઠોળ પાકોમાં તુવેર તથા ચણા મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત મગ, અડદ અને અન્ય કઠોળ પાકોને છૂટાછવાયા વાવવામાં આવે છે. કઠોળના વાવેતર વિસ્તારમાં ભરૂચ જિલ્લો પ્રથમ ક્રમે અને કચ્છ જિલ્લો

બીજા ક્રમે આવે છે. ગુજરાતમાં સમગ્ર પ્રદેશમાં વત્તાંઓછાં પ્રમાણમાં કઠોળના પાકો લેવામાં આવે છે. ગાંધીનગર, મોરબી, રાજકોટ, દેવભૂમિ દ્વારકા, ભાવનગર, બોટાદ, આણંદ, ખેડા તથા નવસારી જિલ્લામાં કઠોળના પાકનો વિસ્તાર વર્ષ 2014-15 થી 2016-17 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ દસ હજાર હેક્ટરથી ઓછો જોવા મળે છે. બાકીના 24 જિલ્લાઓમાં કઠોળના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર દસ હજાર હેક્ટરથી વધુ જોવા મળેલ છે.

6.2.6 કપાસનો પાક : (Cotton) :

કપાસનો પાક એ ગુજરાતની કૃષિનો નફો કમાવી આપનાર પાક ગણાય છે. ગુજરાતની કૃષિના છેલ્લા બે-ત્રણ દાયકાના વિકાસમાં કપાસના પાકની ભૂમિકાને મહત્વની ગણાવી શકાય. કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગોમાં કાચા માલ તરીકે કાપડ ઉદ્યોગમાં કપાસનું ઉત્પાદન મહત્વનું બને છે. ગુજરાતમાં ઉત્પાદિત થયેલ કપાસમાંથી જે કિંમત પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો ઉપયોગ ગુજરાતના કાપડ ઉદ્યોગ માટે ભારતનાં અન્ય રાજ્યોના કાપડ ઉદ્યોગ માટે તથા નિકાસ દ્વારા વિદેશી કાપડ ઉદ્યોગો માટે કાચા માલ તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

વર્ષ 2014-15 થી 2016-17ની વાર્ષિક સરેરાશ મુજબ ગુજરાતમાં કપાસના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર 2665.4 હેક્ટર હતો. તે પૈકી 889.8 હજાર હેક્ટર બિનપિયત વિસ્તાર હતો. નિર્દેશિત વાર્ષિક સરેરાશ મુજબ કપાસના પાકનો સૌથી વધુ વાવેતર વિસ્તાર અમરેલી જિલ્લામાં હતો. ત્યારબાદ બીજા ક્રમે તેનાથી થોડો ઓછો વિસ્તાર સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનો હતો. ત્રીજા ક્રમે રાજકોટ, ચોથા ક્રમે ભાવનગર, પાંચમા ક્રમે જામનગર, છઠ્ઠા ક્રમે મોરબી, સાતમા ક્રમે બોટાદ તથા આઠમા ક્રમે અમદાવાદ જિલ્લો હતો. નિર્દેશિત જિલ્લાઓ કપાસના વાવેતર વિસ્તારમાં સારું પ્રમાણ ધરાવતા હતા. ડાંગ, નવસારી તથા વલસાડ જિલ્લામાં કપાસના પાકનું વાવેતર થયેલ ન હતું. દાહોદ, આણંદ, સુરત અને તાપી જિલ્લાઓને બાદ કરતાં અન્ય તમામ જિલ્લાઓમાં કપાસના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર દસ હજાર હેક્ટરથી વધુ હતો. મોટા ભાગના જિલ્લાઓમાં આ પ્રમાણ 10 હજાર કરતાં ઘણું વધારે હતું.

6.2.7 મગફળીનો પાક (Groundnut) :

મગફળીનો પાક એ ગુજરાતમાં ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં દાયકાઓથી ખેતીનો મુખ્ય પાક ગણાય છે. પાકનું મહત્વ સતત જળવાઈ રહ્યું છે. મગફળીનો ઉપયોગ ખાદ્યતેલમાં મુખ્યત્વે થાય છે. સૌરાષ્ટ્રના વિવિધ સ્થળોએ તેલ મીલો આવેલી છે, ઉપરાંત મગફળીની અન્ય રાજ્યોમાં જાવક અને વિદેશમાં નિકાસ પણ થાય છે. સીંગદાણા માટે પણ મગફળીનો ઉપયોગ વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે.

ગુજરાતમાં વર્ષ 2014-15 થી 2016-17ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ મગફળીના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર 15183 હજાર હેક્ટર હતો. મગફળી મુખ્યત્વે ખરીફ પાક તરીકે લેવામાં આવે છે. ખૂબ જ ઓછા પ્રમાણમાં ઉનાળુ પાક તરીકે પણ લેવામાં આવે છે. મગફળીનું સૌથી વધુ વાવેતર રાજકોટ જિલ્લામાં થાય છે. બીજા ક્રમે જૂનાગઢ જિલ્લો આવે છે. આ ઉપરાંત દેવભૂમિ દ્વારકા, જામનગર, અમરેલી તથા ગિર સોમનાથ જિલ્લામાં પણ મગફળીના પાકનું વાવેતર મુખ્ય ગણવામાં આવે છે. મોરબી, બનાસકાંઠા, ભાવનગર તથા પોરબંદર જિલ્લામાં પણ મગફળીનું વાવેતર સારું એવું જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત કચ્છ, સાબરકાંઠા, અરવલ્લી, સુરેન્દ્રનગર તથા

મહેસાણા જિલ્લાઓમાં પણ મગફળીના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર દસ હજાર હેક્ટર કરતાં વધુ જોવા મળે છે.

6.2.8 તમાકુનો પાક : (Tobacco) :

તમાકુનો પાક એ વધુ નફો આપતો રોકડિયો પાક છે. આ પાક ચરોતર વિસ્તારમાં વિશેષ પ્રમાણમાં લેવામાં આવે છે. વર્ષ 2014-15 થી 2016-17ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ ગુજરાતમાં તમાકુનો વાવેતર વિસ્તાર 1715 હજાર હેક્ટર હતો. આ પાક ખરીફ અને રવિ એમ બંને મોસમમાં લેવામાં આવે છે. ખરીફ કરતાં રવિપાકનો વાવેતર વિસ્તાર લગભગ અઢી ગણો જોવા મળે છે. તમાકુના પાકનું સૌથી વધુ વાવેતર આણંદ જિલ્લામાં જોવા મળે છે. ત્યારબાદ ખેડા જિલ્લામાં જોવા મળે છે. આ જિલ્લાઓના પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું કહી શકાય તેવું તમાકુનું વાવેતર મહેસાણા, જૂનાગઢ અને બનાસકાંઠામાં જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત ખૂબ ઓછું વાવેતર કચ્છ, પાટણ, સાબરકાંઠા, ગાંધીનગર, પંચમહાલ, મહીસાગર તથા વડોદરા જિલ્લામાં જોવા મળે છે.

અહીં નિર્દેશિત પાકો ઉપરાંત ગુજરાતમાં બીજા પણ કેટલાંક પાકો ત્યાર પછીના ક્રમે સારું એવું મહત્વ ધરાવે છે. આ પાકોમાં દક્ષિણ ગુજરાત પ્રદેશમાં ખાસ કરીને સુરત જિલ્લામાં શેરડીનું વાવેતર સારા પ્રમાણમાં કરવામાં આવે છે. એરંડા પણ ગુજરાતના વિવિધ વિસ્તારોમાં વાવવામાં આવે છે. રવિપાક તરીકે જીરુંનાં પાકનું મહત્વ અને વાવેતર ઉત્તર ગુજરાત પ્રદેશમાં વર્ષોથી આકર્ષક જણાય છે. છેલ્લા બે-ત્રણ દાયકાથી સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં અને અન્ય બીજા પ્રદેશોમાં પણ તેનું મહત્વ અને વાવેતર સારા પ્રમાણમાં જણાઈ આવે છે. તલના પાકનું વાવેતર પણ ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ઠીક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ગમ ગુવાર તરીકે ઓળખાતા ગુવાર-બી, ડુંગળી, બટાટા, રાઈ વગેરે પાકો ગુજરાતમાં કોઈ વિસ્તારમાં ઓછા તો કોઈ વિસ્તારમાં મધ્યમ પ્રમાણમાં અને કોઈ વિસ્તારમાં વધુ પ્રમાણમાં વાવવામાં આવે છે.

આમ ગુજરાતમાં તેના વિવિધ પ્રકારના ભૌગોલિક પ્રદેશ અને જમીનગુણવત્તા તથા આબોહવાના આધારે જુદા-જુદા વિસ્તારોમાં જુદા-જુદા પાકો વર્ચસ્વ ધરાવે છે. કેટલાક પાકો પરંપરાગત રીતે વવાતા આવે છે, તો કેટલાક પાકોએ સમયની સાથે પોતાનું સ્થાન ઊભું કર્યું છે.

6.3 ગુજરાતમાં કૃષિ ઉત્પાદનના વલણો : (Trends in Agriculture Production in Gujarat) :

કોઈ પણ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં ઉત્પાદનનું પ્રમાણ જાણવું એ ખૂબ અગત્યની બાબત હોય છે. કૃષિ ક્ષેત્રે થતું ઉત્પાદન એ માનવ પ્રયાસોથી થતું કુદરતી ઉત્પાદન છે. કૃષિ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં પાક લેવાની પ્રવૃત્તિ મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. આ કૃષિ પાકો જુદા જુદા પ્રદેશોમાં જુદા-જુદા પ્રકારના લેવાતા હોય છે. જ્યારે કોઈ વિશાળ પ્રદેશનો અભ્યાસ કરવાનો થાય ત્યારે પાકોમાં વધુ વિવિધતા જોવા મળે છે. આથી વિવિધ પ્રકારના કૃષિ ઉત્પાદનો પ્રાપ્ત થાય છે. ગુજરાત રાજ્ય વિશાળ, કૃષિ પ્રદેશ ધરાવે છે. આથી ગુજરાતમાં વિવિધ પ્રકારના કૃષિ પાકોનું ઉત્પાદન પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતની કૃષિમા જે વિવિધ પાકો દ્વારા ઉત્પાદન લેવામાં આવે છે. તે તમામને ગણતરીમાં લેવા મુશ્કેલ છે. જો કે કૃષિ નિયામક, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર દ્વારા વર્ષો વર્ષ ગુજરાતના કુલ વિસ્તારમાં લેવાતા વિવિધ પાકોના વાવેતર વિસ્તાર,

ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતાના આંકડા એકત્ર કરવામાં આવે છે અને તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આથી મોટાભાગના કૃષિ ઉત્પાદનના આંકડા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ગુજરાતમાં કૃષિ ઉત્પાદનના વિવિધ પ્રકારો પૈકી અત્રે મુખ્ય આઠ પ્રકારના પાકોના ઉત્પાદનનો અભ્યાસ કરીએ. આ આઠ પાકોમાં ઘઉં, ચોખા, કુલ ધાન્યો, કુલ કઠોળ, કુલ ખાદ્યો, મગફળી, કુલ તેલીબિયાં તથા કપાસનો સમાવેશ કરેલો છે.

ગુજરાતમાં કૃષિ ઉત્પાદનનો આધાર વરસાદના પ્રમાણ અને નિયમિતતા પર, વાતાવરણની અનુકૂળતા પર તથા રોગચાળાના પ્રમાણ પર રહેલો જોવા મળે છે. આથી કૃષિ ઉત્પાદનમાં વિશેષ અનિશ્ચિતતા જોવા મળે છે. આથી વર્ષોવર્ષ ઉત્પાદનમાં વધઘટ જોવા મળે તે સ્વાભાવિક છે. જેના લીધે કૃષિ ઉત્પાદનમાં લાંબાગાળાના ફેરફારો, પરિવર્તનો કે વલણો તપાસવા માટે કેટલાક વર્ષોની સરેરાશના આંકડા લેવામાં આવે છે. સમયની સાથે જે તે વર્ષના નહીં, પરંતુ સરેરાશના આંકડા સમયના બે બિંદુ વચ્ચેના પરિવર્તનોનું વધુ વાસ્તવિક ચિત્ર બતાવી શકે છે. દા.ત 2000-01ના ઉત્પાદનની સામે 2010-11 ના ઉત્પાદનને જોવાને બદલે 1998-99, 1999-00 અને 2000-01ના ત્રણ વર્ષની સરેરાશની સામે 2008-09, 2009-10 અને 2010-11 ના ત્રણ વર્ષની સરેરાશ જોવામાં આવે છે.

આથી અહીં ત્રિમાસિક સરેરાશ દ્વારા ગુજરાતના કૃષિ ઉત્પાદનના વલણો જોવામાં આવ્યાં છે. આ ઉપરાંત પરિવર્તનનું પ્રમાણ જાણવા માટે પરિવર્તન આંકનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં જે તે પાક માટે પ્રથમ ત્રણ વર્ષના ત્રિમાસિક સરેરાશ ઉત્પાદનને પાયાના આંક તરીકે 100 ગણવામાં આવેલા છે. આ પાયાના 100ના આધારે પછીના વર્ષોનો પરિવર્તન આંક શોધવામાં આવેલા છે. આ પરિવર્તન આંક દ્વારા જે તે પાકમાં આવતા પરિવર્તનો સમજવા વધુ સરળ બને છે.

$$\text{પરિવર્તનનો આંક} = \frac{\text{જે તે વર્ષનું ઉત્પાદન} \times 100}{\text{પાયાના વર્ષનું ઉત્પાદન}}$$

હવે ગુજરાતમાં કૃષિ ઉત્પાદનમાં થયેલા ફેરફારો માટે આપણે ટેબલ-૧ સમજીએ.

ટેબલ -1

ગુજરાતમાં કૃષિ ઉત્પાદન

('000ટનમાં-ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ)

ક્રમ	પાક	1994/95 થી 1996/97	1999/00 થી 2001/02	2004/05 થી 2006/07	2009/10 થી 2011/12	2014/15 થી 2016/17
1	ચોખા પરિવર્તન આંક	904.9 100	832.6 92	1308.7 145	1526.2 169	1821.0 201
2	ઘઉં પરિવર્તન આંક	1471.0 100	937.9 64	2426.2 165	3481.2 236	2760.0 187
3	કુલ ધાન્યો પરિવર્તન આંક	1927.7 100	1736.3 90	1695.5 88	1978.3 103	1710.5 89
4	કુલ કઠોળ પરિવર્તન આંક	636.6 100	325.4 51	539.8 85	673.3 106	645.4 101
5	કુલ ખાદ્યો પરિવર્તન આંક	4943.2 100	3832.1 78	5970.2 121	7659.0 155	6931.2 140
6	મગફળી પરિવર્તન આંક	1952.3 100	1350.8 69	2340.2 120	2682.9 137	2518.6 129
7	કુલ તેલીબિયાં પરિવર્તન આંક	3226.1 100	2341.1 73	3412.6 105	4342.7 135	4618.4 143
8	કપાસ પરિવર્તન આંક	2376.3 100	1649.9 69	6761.3 285	10128.8 426	9491.7 399

6.3.1 ચોખાનું ઉત્પાદન : (Rice Production):

ગુજરાતમાં ચોખાના પાકનું ઉત્પાદન 1994/95 થી 1996/97 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ પ્રમાણે 904.4 હજાર ટન હતું. પછીનાં પાંચ વર્ષમાં તે ઘટે છે. 2004/05 થી 2006/07 ની વાર્ષિક સરેરાશ મુજબ તેમાં ઘણો સારો વધારો જણાય છે. પછીના પાંચ વર્ષમાં તે ફરીથી વધે છે. અંતિમ પાંચ વર્ષમાં પણ તેમાં સારો એવો વધારો થાય છે. અને તે 1821 હજાર ટન થાય છે. કુલ એકંદરે ચોખાના પાકના ઉત્પાદનનો પરિવર્તન આંક 201 થાય છે. જે એવું સૂચવે છે કે ચોખાનું ઉત્પાદન 20 વર્ષ પછી બે ગણું થાય છે.

6.3.2 ઘઉંનું ઉત્પાદન (Wheat Production) :

ગુજરાતમાં ઘણાખરા ખેતીપ્રદેશ ઉપર ઘઉંનું ઉત્પાદન લેવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં 1994/95 થી 1996/97 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ ઘઉંના પાકનું ઉત્પાદન 1474 હજાર ટન હતું. ઘઉંનું ઉત્પાદન પછીના પાંચ વર્ષોમાં 8 ટકા જેટલું ઘટવા પામેલ. જો કે ત્યારબાદ સતત વધતું જોવા મળે છે. 2004/05 થી 2006/07માં તે વિશેષ વધીને 2426.2 હજાર હેક્ટર થાય છે. પછીના પાંચ વર્ષમાં પણ વિશેષ વધારા સાથે તે 3481.2 હજાર ટન થાય છે. અલબત્ત અંતિમ વર્ષમાં ઘઉંનું ઉત્પાદન ગુજરાતમાં ઘટીને 2760 હજાર ટન થાય છે. ઘઉંના ઉત્પાદનનો પરિવર્તન આંક કુલ એકંદરે 187 થાય છે. જે એવો નિર્દેશ કરે છે કે ગુજરાતમાં 20 વર્ષ પછી ઘઉંના પાકના ઉત્પાદનમાં 87 ટકા જેટલો વધારો થવા પામેલો છે.

6.3.3 કુલ ધાન્યોનું ઉત્પાદન (Total grain Production) :

ચોખા, ઘઉં ઉપરાંત ગુજરાતમાં બાજરો, જુવાર, મકાઈ, રાગી વગેરે જેવા ધાન્ય પાકોનું ઉત્પાદન લેવામાં આવે છે. ગુજરાતના તમામ ધાન્ય પાકોના ઉત્પાદનનો સરવાળો કુલ ધાન્ય પાકો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં વર્ષ 1994/95 થી 1996/97 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ કુલ ધાન્ય પાકોનું ઉત્પાદન 1927.7 હજાર ટન હતું. પછીના પાંચ વર્ષમાં તેમાં 10 ટકાનો ઘટાડો જોવા મળે છે. વર્ષ 2004/05 થી 2006/07ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ પણ ફરીથી બે ટકાનો ઘટાડો દર્શવે છે. જો કે પછીના પાંચ વર્ષમાં તેમાં સારો વધારો થતાં તે પ્રથમ વર્ષનો આંક વટાવીને 19783.3 હજાર ટન થાય છે. ફરીથી ધાન્ય પાકોનું ઉત્પાદન ગુજરાતમાં ઘટીને અંતિમ વર્ષમાં 1710.5 હજાર ટન થાય છે. કુલ એકંદરે ગુજરાતમાં કુલ ખાદ્ય પાકોના ઉત્પાદનનો પરિવર્તન આંક 89 થાય છે. એટલે કે કુલ ખાદ્ય પાકોના ઉત્પાદનમાં 20 વર્ષ પછી 11 ટકા જેટલો ઘટાડો જણાય છે.

6.3.4 કુલ કઠોળ ઉત્પાદન : (Total Beans Production) :

ગુજરાતમાં વિવિધ કઠોળનું ઉત્પાદન લેવામાં આવે છે. આ તમામ કઠોળનું ગુજરાતમાં કુલ ઉત્પાદન 1994/95 થી 1996/97ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ 636.6 હજાર ટન હતું. તે પાંચ વર્ષ બાદ વિશેષ પ્રમાણમાં ઘટીને લગભગ અડધું થઈ જાય છે. ફરીથી કુલ કઠોળ પાકનું ઉત્પાદન ગુજરાતમાં વધે છે. તે 2004/05 થી 2006/07 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ 539.8 હજાર ટન થાય છે. અને પછીના પાંચ વર્ષમાં વધીને 673.3 હજાર ટન થાય છે. અંતિમ વર્ષમાં થોડા ઘટાડા સાથે 645.4 હજાર ટન થાય છે. ગુજરાતમાં કુલ કઠોળ પાકોના ઉત્પાદનનો પરિવર્તન

આંક એકદરે 101 થાય છે.

6.3.5 કુલ ખાદ્યોનું ઉત્પાદન : (Total Food Crop Production) :

કુલ ધાન્ય, કુલ કઠોળ તથા અન્ય ખાદ્યો મળીને કુલ ખાદ્ય પાકોનું ઉત્પાદન ગણવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં કુલ ખાદ્ય પાકોનું ઉત્પાદન 1994/95 થી 1996/97 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ 4943.2 હજાર ટન હતું. પછીના પાંચ વર્ષમાં તેમાં 22 ટકા જેટલો ઘટાટો આવે છે. જો કે 2004/05 થી 2006/07ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ તે વધીને 5970.2 હજાર ટન થાય છે. પછીના પાંચ વર્ષમાં ફરીથી તે વધે છે. અંતિમ વર્ષમાં થોડું ઘટીને 6931.2 હજાર ટન થાય છે. ગુજરાતમાં ખાદ્ય પાકોનો પરિવર્તન આંક કુલ એકદરે 140 થાય છે. જે કુલ એકદરે ખાદ્ય પાકોના ઉત્પાદનમાં 40 ટકાનો વધારો દર્શાવે છે.

6.3.6 મગફળીનું ઉત્પાદન : (Groundnut Production) :

ગુજરાતમાં મગફળીના પાકનું ઉત્પાદન 1994/95 થી 1996/97 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ 1952.3 હજાર ટન હતું. પાંચ વર્ષ માટે વધુ પ્રમાણમાં ઘટે છે. જો કે 2004/05 થી 2006/07ની વાર્ષિક સરેરાશ મુજબ તે સારું એવું વધીને 2340.2 હજાર ટન થાય છે. પછીના પાંચ વર્ષમાં પણ તેમાં વધારો જોવા મળે છે. અંતિમ વર્ષમાં થોડું ઘટીને 2518.6 હજાર ટન થાય છે. મગફળીના ઉત્પાદનનો પરિવર્તન આંક 129 થાય છે. જે એવું દર્શાવે છે કે ગુજરાતમાં મગફળીનું ઉત્પાદન કુલ એકદરે 20 વર્ષ દરમિયાન ૨૮ ટકા વધે છે.

6.3.7 કુલ તેલીબિયાંનું ઉત્પાદન : (Total Oilseeds Production) :

મગફળી ઉપરાંત તલ, સોયાબીન, રાઈ, એરંડા વગેરે પાકોના ઉત્પાદનનો તેલીબિયાં પાકમાં સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતમાં 1994/95 થી 1996/97ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ કુલ તેલીબિયાં પાકોનું ઉત્પાદન 3226.1 હજાર ટન હતું. પછીના પાંચ વર્ષમાં તે ઘટીને પોણા ભાગનું થઈ જાય છે. વર્ષ 2004/05 થી 2006/07 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ ફરીથી વધીને તે 3412.6 હજાર ટન થાય છે. પછીના બંને વર્ષોમાં પણ તેમાં સતત અને સારો વધારો જોવા મળે છે. અંતિમ વર્ષ માટે 4618.4 હજાર ટન થાય છે. ગુજરાતમાં કુલ તેલીબિયાં પાકોના ઉત્પાદનમાં 20 વર્ષ પછી 43 ટકા જેટલો વધારો થાય છે.

6.3.8 કપાસનું ઉત્પાદન : (Cotton Production) :

ગુજરાતમાં કપાસના ઉત્પાદન 1994/95 થી 1996/97 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ 2376.3 હજાર ટન હતું. તે ઘટીને પછીના વર્ષ માટે 1649.9 હજાર ટન થાય છે. 2004/05 થી 2006/07 ની વાર્ષિક સરેરાશ મુજબ તે ઘણુંજ વિશેષ વધીને 6761.3 હજાર ટન થાય છે. 2009/10 થી 2011/12 માં પણ તે ફરીથી વિશેષ વધીને 10128.8 હજાર ટન થાય છે. અલબત્ત આંક તબક્કામાં થોડો ઘટાડો જણાય છે. ગુજરાતમાં કપાસના પાકના ઉત્પાદનનો પરિવર્તન આંક 399 થાય છે. જે એવું સૂચિત કરે છે કે 20 વર્ષ પછી કપાસના પાકનું ઉત્પાદન ચાર ગણું થાય છે.

અહીં ગુજરાતમાં જુદાં જુદાં પાકોનું ઉત્પાદન તથા જુદાં જુદા વર્ગના પાકોનું

ઉત્પાદન તપાસવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત પણ ગુજરાતમાં કેટલાક પાકોનું ઉત્પાદન સારા પ્રમાણમાં થાય છે જેમ કે શેરડી, તમાકુ, જીરું, રાઈ, એરંડા, તલ, તુવેર, લસણ, ડુંગળી વગેરે.

6.4 સારાંશ : (Summary) :

આ પ્રકરણમાં આપણે ગુજરાતના કૃષિ ક્ષેત્રના મુખ્ય બે નિર્દેશકોનો અભ્યાસ કરેલો છે. જેમાં ગુજરાતની ખેતીમાં લેવામાં આવતા જુદા જુદા મહત્વના પાકોની ચર્ચા કરેલી છે. ગુજરાતના આ સૌથી મહત્વના પાકો કયા વિસ્તારમાં, કયા જિલ્લાઓમાં વધુ લેવામાં આવે છે. તથા અન્ય જિલ્લાઓમાં તેનું પ્રમાણ કેવું છે? તે તપાસવામાં આવેલો છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતના મુખ્ય ચાર વ્યક્તિગત પાકો જેવા કે ચોખા, ઘઉં, મગફળી અને કપાસનું ઉત્પાદન જે તે સમયમાં કેટલા પ્રમાણમાં રહ્યું છે? અને તેમાં સમયની સાથે કેવા પરિવર્તનો આવ્યાં છે? તેનો અભ્યાસ કરેલા અહીં નિર્દેશિત ગુજરાતના મહત્વના પાકોના ઉત્પાદનના પરિવર્તનની વાત કરીએ તો ચોખાના પાકનું ઉત્પાદન બે દસકા દરમિયાન બમણું થાય છે. ઘઉંના પાકના ઉત્પાદનમાં 87 ટકાનો વધારો થાય છે. કપાસના પાકનું ઉત્પાદન ચાર ગણું થાય છે. મગફળીના પાકના ઉત્પાદનમાં 29 ટકા વધારો થાય છે. જુદા-જુદા વર્ગના પાકોની વાત કરીએ તો કુલ ધાન્ય પાકોનું ઉત્પાદન 20 વર્ષ દરમિયાન 11 ટકા જેટલું ઘટે છે. કુલ કઠોળ પાકનું ઉત્પાદન વચ્ચેના સમયગાળા દરમિયાન ઘટાડા બાદ એકંદરે સ્થિર રહે છે. કુલ ખાદ્ય પાકોનું ઉત્પાદન 20 વર્ષ દરમિયાન 40 ટકા જેટલું વધે છે અને કુલ તેલીબિયાં પાકોનું ઉત્પાદન પણ 20 વર્ષ દરમિયાન 43 ટકા જેટલું વધે છે.

6.5 ચાવીરૂપ શબ્દો : (Key Words) :

- નવા પાકો : ખેતીમાં પરંપરાગત રીતે વવાતા પાકોની જગ્યાએ વધુ વળતર આપવાની ક્ષમતા ધરાવતા પાકો એટલે નવા પાકો. જેમાં આગામી અને શાકભાજીના પાકો ગુજરાત માટે મુખ્ય ગણાવી શકાય.
- નિર્વાહ પ્રધાન ખેતી : જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સંતોષી શકાય તે પૂરતી જ ખેતી કરવામાં આવે છે. તેને નિર્વાહ પ્રધાન ખેતી કહેવાય છે. જરૂરિયાત પૂરતું વિવિધ પ્રકારનું અનાજ વાવવામાં આવે અને સ્વવપરાશ પછીથી વધેલા ઉત્પાદનના વેચાણથી પ્રાપ્ત થતી આવકમાંથી અન્ય પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સંતોષી શકાય તેવા પ્રકારની કૃષિ ક્ષેત્રની આર્થિક પ્રવૃત્તિ એટલે નિર્વાહ પ્રધાન ખેતી.
- ખરીફ પાકો : ચોમાસાની મોસમમાં લેવામાં આવતા પાકો(Kharif Crops)
- રવિ પાકો : શિયાળાની મોસમમાં લેવામાં આવતા પાકો
- ધાન્ય પાકો : ધાન્ય પાકોમાં ચોખા, ઘઉં, બાજરો, જુવાર, મકાઈ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
- તેલીબિયાં પાકો : મગફળી, એરંડા, તલ, સોયાબીન, સરસવ વગેરેમાંથી તેલ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવાં પાકોને તેલીબિયાં પાકો કહેવાય છે. (Oil seeds)
- રોકડિયા પાકો : કૃષિ ક્ષેત્રમાં મહત્તમ કમાણી પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી જે પાકોની ખેતી થાય છે. તેવાં પાકોને રોકડિયા પાકો કહેવાય છે. ગુજરાતમાં કપાસ, મગફળી, જીરું વગેરે રોકડિયા પાકો છે. (Cash Crops)

6.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (Check Your Progress) :

---

(1) વિસ્તૃત સવાલો :

1. ગુજરાતના ખાદ્ય પાકોની વિગતે ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

2. કૃષિ ઉત્પાદનનાં વલણો જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

(2) ટૂંકનોંધ સ્વરૂપના સવાલો :

1. પરિવર્તન આંક

.....

.....

.....

.....

.....

2. ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ

.....

.....

.....

.....

.....

3. ગુજરાતના રોકડિયા પાકો

.....

.....

.....

.....

.....

(3) હેતુલક્ષી પ્રશ્નો :

- (1) નીચેનામાંથી કયા પાકનો સમાવેશ ધાન્ય પાકમાં થાય છે ?
(અ) મગ (બ) ચોખા (ક) અડદ (ડ) તુવેર
- (2) ચોખાનો પાક કયા વિસ્તારમાં વિશેષ લેવામાં આવે છે ?
(અ) સૌરાષ્ટ્ર (બ) ઉત્તર ગુજરાત (ક) દક્ષિણ ગુજરાત (ડ) ચરોતર
- (3) ઘઉંના પાકનો સમાવેશ કયા પાકમાં થાય છે ?
(અ) ધાન્ય (બ) કઠોળ (ક) તેલીબિયાં (ડ) મસાલા
- (4) છેલ્લાં વર્ષોમાં બાજરાના પાકના વાવેતરનો વિસ્તાર કયા જિલ્લામાં વધુ છે ?
(અ) સાબરકાંઠા (બ) બનાસકાંઠા (ક) ખેડા (ડ) આણંદ
- (5) કપાસનો પાક એ કેવા પ્રકારનો પાક છે ?
(અ) રોકડિયા (બ) ખાદ્ય (ક) છૂટક (ડ) શિયાળુ
- (6) તમાકુનો પાક કયા વિસ્તારમાં વિશેષ લેવામાં આવે છે ?
(અ) સૌરાષ્ટ્ર (બ) ઉત્તર ગુજરાત (ક) દક્ષિણ ગુજરાત (ડ) ચરોતર
- (7) ગુજરાતમાં કયાં પાકોનું ઉત્પાદન એકદરે ઘટે છે ?
(અ) ચોખા (બ) ધાન્ય (ક) મગફળી (ડ) કપાસ
- (8) 1997 થી 2017 દરમિયાન કપાસના પાકનું ઉત્પાદન.....થાય છે.
(અ) અરધું (બ) બમણું (ક) ત્રણ ઘણું (ડ) ચાર ગણું
- (9) ગુજરાતમાં કુલ ખાદ્ય પાકોનું ઉત્પાદન એકદરે.....થાય છે.
(અ) વધે છે. (બ) ઘટે છે. (ક) સ્થિર રહે છે. (ડ) બમણું
- (10) 1997 થી 2017 દરમિયાન ચોખાનું ઉત્પાદન.....થાય છે.
(અ) અરધું (બ) બમણું (ક) ત્રણ ઘણું (ડ) ચાર ગણું

★ સંદર્ભ વાચન :

1. દવે મંજુલાબેન બી (2016), ગુજરાતની આર્થિક અને પ્રાદેશિક ભૂગોળ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.
2. Directorate of Agriculture, Gujarat State, Gandhinagar (<https://dag.gujarat.gov.in/estimate.htm>) Handbook of Statistics on Indian State-2018-19 RBI.
3. જોષી ભાસ્કર હ. (1990) ભારતનું કૃષિ ક્ષેત્ર વિકાસ અને પડકારો : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.
4. વારોતરિયા આર.કે. (2012) કૃષિ અર્થકારણ.

★ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો :

- (1) ચોખા (2) ચરોતર (3) ધાન્ય (4) બનાસકાંઠા (5) રોકડિયો (6) ચરોતર
- (7) ધાન્ય (8) ચાર ગણું (9) વધે છે. (10) બમણું